

Εκθρονίζοντας τον «Νέον Ανακρέοντα»

Γιάννης Ξούριας*

Το 1843, στο γνωστό *Δοκίμιον περί του τονικού διά την τραγωδίαν ιαμβικού στίχου*, μεταξύ μετρικολογικών διαπιστώσεων και ευχολογίων, ο Ζαμπέλιος αναγνώριζε την αξία του Χριστόπουλου στην ανακρεοντική ποίηση: «Ὡς προς το Ανακρεόντειον ο Χριστόπουλος, και ο Βιλαράς, μας έδωκαν άξια δοκίμια» (Ζαμπέλιος 1843, 20). Η κρίση γίνεται εμφανώς πιο επαινετική στην αναδημοσίευση του *Δοκίμιου* με τίτλο «Διατριβή περί του ιαμβικού των τραγωδιών μου στίχου» το 1860: «Ὡς προς το ανακρεόντειον, ο Χριστόπουλος, και ο Βηλαράς, μας έδωκαν λαμπρά δοκίμια» (Ζαμπέλιος 1860, Β' 486). Όσο περνούν τα χρόνια, ο Ζαμπέλιος φαίνεται έτοιμος να αποδεχθεί ένα είδος ποίησης διαφορετικής από τη δική του. Όταν διατυπώθηκαν οι πιο πάνω κρίσεις στα μέσα του 19ου αι., είχε περάσει αρκετός καιρός από το 1817. Ο Χριστόπουλος είχε κατοχυρώσει την ποιητική φυσιογνωμία και το κύρος του¹ και ο Ζαμπέλιος δεν ενδιαφερόταν πια για τον ελαφρύ λυρισμό. Τις δεκαετίες που μεσολάβησαν έγραψε συστηματικά τραγωδίες και γνώριζε καλά πως το δικό του πεδίο καταξίωσης ήταν η δραματική ποίηση. Ωστόσο, το 1817, όταν εκδόθηκε η συλλογή *Μέλη Ανακρεοντικά*, ο Ζαμπέλιος είχε εμφανώς ανταγωνιστική πρόθεση. Προγραμματικά και μεθοδικά επεδίωκε τη ρήξη με μια καταξιωμένη αισθητική, τον κυρίαρχο φαναριώτικο ανακρεοντισμό και τον Αθανάσιο Χριστόπουλο.

Αν μπορούμε να εικάσουμε από τη χρονολογική ένδειξη στο τέλος του προλόγου («Πρώτη Μαΐου Ε. Π. Εκ Λευκάδος»), τα *Μέλη Ανακρεοντικά* πρέπει να τυπώθηκαν κάποια στιγμή μετά την άνοιξη του 1817 και να έφτασαν στο κοινό τους από το δεύτερο εξάμηνο του έτους.² Με το βιβλίο αυτό ο Ζαμπέλιος εγκαινίαζε το πρόγραμμά του να οδηγήσει την νεοελληνική ποιητική έκφραση όσο το δυνατόν πιο κοντά στην πολύτροπη αρμονία της αρχαίας ελληνικής. Τον επόμενο χρόνο εκδόθηκε η κλασικιστική τραγωδία *Τιμολέων*, με την οποία ο Ζαμπέλιος επιχειρούσε κάτι ανάλογο στη δραματική/τραγική ποίηση. Στόχος του ήταν να συνθέσει ανακρεοντικά ποιήματα τα οποία θα προσέγγιζαν ρυθμικά το αρχαίο πρότυπό τους θεραπεύοντας την απώλεια της προσωδίας με ρυθμοτονικά υποκατάστατα.³

Γεννημένος στη Λευκάδα το 1787, ο Ζαμπέλιος ήταν 30 ετών όταν τύπωσε τα *Μέλη Ανακρεοντικά*.⁴ Είχαν περάσει επτά χρόνια από τότε που επέστρεψε στην πατρίδα του έπειτα από μακρόχρονη απουσία για σπουδές στην Ιταλία και τη Γαλλία (1804-1810). Από αυτοβιογραφικό σημείωμα του 1844 γνωρίζουμε ότι κατά την παραμονή του στην Ιταλία συνδέθηκε στενά με τον Φώσκολο και στο Παρίσι με τον Κοραή, με τον οποίο γνωρίστηκε το 1809 (Καμπούρογλου, 228). Οι πληροφορίες αυτές αποτυπώνουν τις πηγές και τους όρους της ποιητικής του διαμόρφωσης. Ο Ζαμπέλιος, την περίοδο που μας ενδιαφέρει, βρίσκεται κάτω από την επίδραση του κλασικισμού με σαφή την πολιτική (αντιτυραννική) στόχευση.⁵ Η τραγωδία *Τιμολέων* είναι το πιο έκδηλο αποτέλεσμα αυτής της ιδεολογικο-αισθητικής μαθητείας. Ο Κοραής ήταν το αναμφισβήτητο σημείο αναφοράς του. Μέσα στο πλαίσιο αυτό πρέπει να δούμε την ανταγωνιστική πρόθεση του Ζαμπέλιου προς την κυρίαρχη εκδοχή

* Ο Γιάννης Ξούριας είναι επίκουρος καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

¹ Η άφιξη του Χριστόπουλου στην Αθήνα το 1836 —λίγα χρόνια πριν από την πρώτη έκδοση του *Δοκίμιου*— έγινε δεκτή με ενθουσιασμό, ενώ ήταν ευκαιρία να προβληθεί ως ο «Πατήρ της νέας Ελληνικής ποιήσεως» και να επιβεβαιώσει τον τίτλο του «νέου Ανακρέοντα» (βλ. Ανδρειωμένος 2001, 50-55).

² Για πληροφορίες σχετικά με την έκδοση βλ. Ηλιού 1997, 503.

³ Κατά συνέπεια το πρόγραμμα του Ζαμπέλιου εντάσσεται στην περιοχή της «ελληνικής βάρβαρης ποίησης» που εμφανίζεται είτε με τη μορφή «ψευδοαρχαίων μέτρων» είτε με τη μορφή της «ψευδοαναβίωσης αρχαίων μέτρων». Για τους όρους και την περιγραφή τους βλ. Γαραντούδης 2008.

⁴ Για βιογραφικά του Ζαμπέλιου βλ. Ζαμπέλιος 1860, Α' θ'-ρ', Καμπούρογλου, 225-237 και Βλαντής, 5-22.

⁵ Για τον κλασικιστικό χαρακτήρα και τη συνύπαρξη ρομαντικών στοιχείων στο έργο του Ζαμπέλιου βλ. Δημαράς 1981, 148 και Ταμπάκη 2002, 91-107 και 2008, 100-107.

ανακρεοντισμού του Χριστόπουλου.⁶ Ο ανταγωνισμός των δύο αισθητικών αντιλήψεων απηχούσε ευρύτερες ζυμώσεις που είχαν στόχο την επικράτηση σε επίπεδο ιδεολογικό και λογοτεχνικό.

Η έκδοση μιας ανακρεοντικής συλλογής το έτος 1817 δεν μπορούσε να μη λαμβάνει υπόψη ότι υπήρχε ήδη ένα καταξιωμένο πρότυπο ανακρεοντικής ποίησης. Πιο ορατά από το 1811 τουλάχιστον, όταν κυκλοφόρησε για πρώτη φορά σε έντυπη μορφή η συλλογή των *Λυρικών* του, η ποίηση του Χριστόπουλου διαρκώς επεκτείνει και εδραιώνει την κυριαρχία της. Σύμφωνα με τους εκδότες, η έντυπη κυκλοφορία των *Λυρικών* το 1811 επεδίωκε να διευκολύνει την τεράστια αναγνωσιμότητα που είχαν ήδη τα ποιήματα του Χριστόπουλου σε χειρόγραφα. Η μετάβαση από το χειρόγραφο στο έντυπο σήμαινε την αναβάθμιση του έργου και του συγγραφέα.⁷ Πρόκειται για την επίσημη καθιέρωση, η οποία συνέχισε να επιβεβαιώνεται και τα επόμενα χρόνια.

Μέχρι τις αρχές του 1817 πρέπει να είχε σε μεγάλο βαθμό διαδοθεί και η προσωνυμία του Χριστόπουλου ως «νέου Ανακρέοντα».⁸ Η παλαιότερη γνωστή αναφορά γίνεται από τον Bartholomäus Koritar, ο οποίος σε άρθρο του για τα *Λυρικά*, δημοσιευμένο στο *Wiener allgemeine Literaturzeitung* το 1813, αναφέρεται στα «Lieder des Kaminars Christopulos, den seine Landsleute den neuen Anakreon nennen».⁹ Αν δεχτούμε την πληροφορία του Koritar, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι σχετικά γρήγορα μετά την πρώτη έκδοση των *Λυρικών* η προσωνυμία είχε διαδοθεί σε ένα σχετικά ευρύ κοινό.¹⁰

Πριν από το 1817, η σύγκριση με τον Ανακρέοντα γινόταν και από λόγιους του λεγόμενου Ηπειρωτικού Διαφωτισμού, με τους οποίους ο Χριστόπουλος διατηρούσε επαφή και θεωρούσε ότι μοιραζόταν τις ίδιες γλωσσικές και αισθητικές αρχές. Είναι πολύ γνωστή η αναφορά του Αθανάσιου Ψαλίδα στον «Χρηστόπουλο, οπουνε νεος Ανακρέοντας», γραμμένη στην επιστολή του προς τον Νεόφυτο Δούκα το 1815 (Οικονόμου 1964, 251). Είναι επίσης γνωστό ότι ο κύκλος του Ψαλίδα και του Βηλαρά προωθούσε τις γλωσσικές θέσεις του ανταγωνιστικά προς το κοραϊκό πρόγραμμα.¹¹ Από τις αρχές της δεκαετίας του 1810 ο Ζαμπέλιος συζητά με τον Ψαλίδα τις διαφορετικές γλωσσικές απόψεις τους. Ένα σωζόμενο γράμμα του Ψαλίδα προς τον Ζαμπέλιο τον Φεβρουάριο του 1812 περιστρέφεται γύρω από την πνευματική προσφορά και τη γλωσσική θεωρία του Κοραή.¹² Ο Ζαμπέλιος είχε ζητήσει από τον είκοσι χρόνια μεγαλύτερό του Ψαλίδα να πάρει θέση σε μια σειρά ζητήματα που σχετίζονταν με τον Κοραή. Η απάντηση του Ψαλίδα επιβεβαίωσε κατηγορηματικά τη διαφωνία τους. Από την κατακλείδα της συγκεκριμένης επιστολής,¹³ είναι φανερό πως ήδη με την επιστροφή του από την Ευρώπη στη Λευκάδα ο Ζαμπέλιος είχε διακηρύξει την προσχώρησή του στον κύκλο των υποστηρικτών του Κοραή.

Γλωσσικά και ρυθμικά ο φαναριώτικος ανακρεοντισμός ήταν ασυμβίβαστος με τις αντιλήψεις του Ζαμπέλιου. Αν και ο λυρισμός του Χριστόπουλου είχε κατακτήσει τη γενική αποδοχή του κοινού, ωστόσο η ποιητική του απείχε πολύ από την κλασικιστική αισθητική της ομάδας λογίων που βρίσκονταν κάτω από την επίδραση του Κοραή. Ο Ζαμπέλιος θα

⁶ Αυτά «τα δύο ανταγωνιστικά πρότυπα ανακρεοντικής ποίησης» περιγράφει ο Πεχλιβάνος 1998, 124-125, εντάσσοντάς τα στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενά τους. Βλ. επίσης Μητσού, 2013, όπου αναπτύσσονται εξαιρετικά ενδιαφέρουσες θέσεις για μια ακριβέστερη θεώρηση του ελληνικού ανακρεοντισμού στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού (κυρίως γερμανικού) ανακρεοντισμού.

⁷ Βλ. σχετικά όσα σημειώνει ο Πεχλιβάνος 1998.

⁸ Για τη γενεαλόγηση της προσωνυμίας βλ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου 1973, 314. Camariano 1981, 161-163. Σαββίδης, 127. Πεχλιβάνος 1998, 116 σημ. 3. Μητσού 2013, 361.

⁹ Το παράθεμα αναδημοσιεύεται στον Koritar 1857, 228. Το είχε εντοπίσει και σχολιάσει ο Camariano 1981, 163.

¹⁰ Βλ. και Camariano 1981, 163.

¹¹ Βλ. τεκμηριωτικό υλικό στον Μοσχονά 1981, καθώς και Mackridge 2009, 142-150.

¹² Η επιστολή έχει εκδοθεί από τον Κρίνο, 149-150.

¹³ Γράφει στον Ζαμπέλιο: «Ίσως επειράχθης από την περί γλώσσης ταύτην μου γνώμην· αλλ' εγώ δεν ημπορούσα να ελευθερώσω την συνείδησίν μου από μέγα βάρος, εάν έκρυπτα την αλήθειαν· είμαι έτοιμος εις υπεράσπισίν της επί παντός δικαστηρίου» (Κρίνος, 150).

αποδειχθεί από τους πιο δραστήριους σε αυτή την προσπάθεια αναμόρφωσης της νεοελληνικής ποιητικής έκφρασης. Το ίδιο έτος, το 1817, ήταν επίσης ο χρόνος μιας πρωτοφανούς πλημμύρας ποιητικών εκδόσεων και επανεκδόσεων, μαχητικών ανανεωτικών προτάσεων και αντιπαραθέσεων πάνω σε ζητήματα ποιητικής έκφρασης.¹⁴ Η έκδοση των *Μελών Ανακρεοντικών* επιχειρούσε την αλλαγή παραδείγματος. Πρόδηλα ο Ζαμπέλιος απέρριπτε την κυρίαρχη αισθητική και αποσκοπούσε να αποδείξει πόσο ξένη ρυθμικά ήταν η ανακρεοντική ποίηση του Χριστόπουλου προς το αρχαιοελληνικό πρότυπο. Αμφισβητούσε έτσι το δικαίωμα του Χριστόπουλου να ανακηρύσσεται σύγχρονη εκδοχή του Ανακρέοντα.

Ως γνωστόν, το υποτιθέμενο αρχαιοελληνικό πρότυπο είχε διαμορφωθεί με την έκδοση συλλογής ψευδοανακρεοντικών ποιημάτων από τον Ερρίκο Στέφανο (Henri Etienne) το 1554. Η έκδοση του Στεφάνου υπήρξε η αφετηρία της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής μόδας του ανακρεοντισμού για τους επόμενους τρεις αιώνες περίπου. Στις αρχές του 19ου αι. —παρά την έντονη αμφισβήτηση της γνησιότητάς τους— γενική πεποίθηση ήταν πως τα ανακρεοντικά της έκδοσης του Στεφάνου ήταν γνήσια.¹⁵

Με αυτή την «αρχαιοελληνική» πηγή επιχειρούσε να επανασυνδεθεί ο Ζαμπέλιος. Ο τίτλος *Μέλη Ανακρεοντικά* παρέπεμπε στον τίτλο *Ανακρέοντος Τηίου μέλη* της έκδοσης του Στεφάνου. Η σχέση δηλώνόταν πιο εμφαντικά στα εισαγωγικά κείμενα που πλαισίωναν τα ποιήματα της συλλογής. Συγκεκριμένα:

1) Η σύντομη επίκληση «Προς τον θεϊόν Ανακρέοντα», η οποία τοποθετείται πριν ακόμη και από τη σελίδα τίτλου. Εν είδει προσευχής προς τον ποιητικό προπάτορα, υπογραμμίζει την «αρχαιοελληνική» αφετηρία της σύνθεσης: «Ανακρέων Πάτερ, έξοχε ήδιστε των Ελλήνων Λύρης, σοι αποδίδω τα Λυρικά μου ταύτα, τα οποία η παρά των σων αθανάτων μελών θερμανθείσα μου ποτέ φαντασία εφεύρε κατά την νεαράν ηλικίαν» (Ζαμπέλιος 1817, [1]). Ωστόσο, οι πραγματικές βλέψεις της έκδοσης αποκαλύπτονται καθαρά από το καταληκτικό αίτημα «τής παρά του ημών Γένους υποδοχής» του νέου ποιητικού ύφους. Ο ανακρεοντισμός του Ζαμπέλιου, επικυρωμένος από τον αρχαίο πρόγονο, διεκδικούσε πρωτίστως την αποδοχή του γένους.

2) Κυρίως είναι ο πρόλογος «Προς τους αναγινώσκοντας» στον οποίο αναλύονται οι ιδεολογικές και αισθητικές αρχές που καθορίζουν τον πειραματικό χαρακτήρα της συλλογής-μανιφέστου. Εδώ ο Ζαμπέλιος περιέγραφε τις προσαρμογές τις οποίες επιχείρησε προκειμένου να προσεγγίσει —στο μέτρο του δυνατού, με δεδομένες τις προσωδιακές απώλειες της σύγχρονης γλώσσας— τον «ήχον» του αρχαίου προτύπου:

Ως προς την Ποιητικήν, εύρον και δύσκολον, και ανωφέλητον (τουλάχιστον κατά το παρόν) την παλαιάν μέθοδον των ποδών. Η νέα, ήτις μεταχειρίζεται το ομοιοκατάληκτον, το μέτρον των Συλλαβών, και τον τόνον, δεν με πληροφορεί [= ικανοποιεί] ως δουλικόν, και εφεύρημα ξένον. Εμμήθην καν τον μόνον ρυθμόν αν όχι άλλο, του Ανακρέοντος, ήγουν έγγραφα κατ' εκείνον τον ήχον, τον οποίον μοι αφίνουσιν εις το ωτίον τα αθάνατά του Ποιήματα (Ζαμπέλιος 1817, [6]).¹⁶

Είναι εύκολο να διακρίνουμε εδώ την άποψη του Κοραή για τη «βάρβαρο ρίμα, ήτις

¹⁴ Για ένα διάγραμμα αυτών των εξελίξεων βλ. Ξούριας 2013.

¹⁵ Για την υποδοχή και την επίδραση των ανακρεοντικών ποιημάτων, καθώς και για το ρεύμα του ανακρεοντισμού στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες βλ. Τσαντσάνογλου 1970, 27-28. Rosenmeyer 1992, 1-14 και 231-233. Πεχλιβάνος 1998, 124 σημ. 24. Μητσού 2103, κυρίως 364-367.

¹⁶ Παρενθετικά εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως η διαισθητική μέθοδος του Ζαμπέλιου («τον ήχον, τον οποίον μοι αφίνουσιν εις το ωτίον τα αθάνατά του Ποιήματα») αντιστοιχεί σε ένα παρεμφερές παράδειγμα το οποίο μνημονεύεται στην επίσημη βιογραφία του: «Ενταύθα [στο σπίτι του ελληνιστή Melchiorre Cesarotti στην Πάδοβα] προσέτι εγνωρίσθη [ο Ζαμπέλιος] μετά της ποιητρίας Αγλαΐας Αναξυλίδος [...] αὐτή ην ασήμου καταγωγής, γαλακτοπόλις το πρώτον, φέρουσα τον βούτυρον καθ' εκάστην πρωίαν εις την οικίαν του Καισαρόττου. Επί τούτω δε φοιτώσα συνεχώς εις τον οίκον αυτού, οσάκις τον ήκουεν απαγγέλοντα στίχους, έμενε ακρωμένη κεχηνότι προσώπω, μετ' ολίγον απεστήθιζε τ' απαγγελλόμενα λίαν ευχερώς, και επειράτο να στιχουργή και αυτή κατά μίμησιν των όσα ήκουεν. [...] Και μετ' ου πολύ διεκρίθη επί ποιήσει Ανακρεοντίων ασμάτων» (Ζαμπέλιος 1860, Α' λε'-λς').

επροσκολήθη και εις ημάς ως ψώρα» από «τας βαρβάρους των Ευρωπαϊών γλώσσας».¹⁷ Η τελική προτροπή φανερώνει τις ευρύτερες καταστατικές στοχεύσεις της έκδοσης: «Εύρον την μέθοδον επιτήδειον, και φαίνεται μοι, ότι αυτήν πρέπει να ακολουθήσωμεν καλλιουργούντες την Ποίησιν» (Ζαμπέλιος 1817, [6]). Ή με άλλα λόγια: η μέθοδος και η αισθητική του Χριστόπουλου πρέπει να εγκαταλειφθούν, αφού δεν αναπαράγουν τον «ήχον» του αρχαίου ποιητή.

Παρά τις επιθυμίες του, η τονική μετρική είναι μια πραγματικότητα, την οποία ο Ζαμπέλιος δεν μπορούσε να παραβλέψει.¹⁸ Όπως δηλώνει και ο ίδιος, η χρήση της αρχαιοελληνικής μετρικής είναι «και δύσκολο[ς], και ανωφέλητο[ς] (τουλάχιστον κατά το παρόν)». Μπορούσε απλώς να ελπίζει ότι ίσως είναι δυνατόν να περιορίσει τη μονότροπη ρυθμική φυσιογνωμία της μέσω στοχευμένων παρεμβάσεων. Σε ό,τι αφορά την ομοιοκαταληξία, γνωρίζουμε ότι τα χρόνια αυτά αποτέλεσε το σημείο σύγκρουσης αντίθετων αισθητικών αντιλήψεων (Ξούριας 2011 και 2013). Από μαχητικούς κοραϊκούς η ρίμα θεωρήθηκε ότι οδηγεί στη μετρική-νοηματική παραλληλία που δεν επιτρέπει να ελευθερωθεί η αρμονική ποικιλία της ποιητικής εκφοράς. Η επιδίωξη μιας ποιητικής προσωδίας κατά τον τρόπο των αρχαίων συμβαδίζει με τις ανάλογες ευρωπαϊκές αναζητήσεις, όπως είναι η ιταλική «βάρβαρη ποίηση». Ο Ζαμπέλιος μεταξύ των γνωριμιών του στην Ιταλία, εκτός από τον Foscolo, περιλαμβάνει και τον Vincenzo Monti (Καμπούρογλου 1902, 227).

Η μετρική μέθοδος του Ζαμπέλιου έχει περιγραφεί αναλυτικά από τον Ευριπίδη Γαραντούδη. Χρησιμοποιεί τέσσερα είδη στίχων: τον ιαμβικό επτασύλλαβο, τον ιαμβικό οκτασύλλαβο, τον τροχαϊκό επτασύλλαβο και τον τροχαϊκό οκτασύλλαβο, είτε μεμονωμένα είτε συνδυαστικά ανά στιχούργημα (Γαραντούδης 1995, 70-72). Η επιλογή επτασύλλαβων και οκτασύλλαβων στίχων έγινε για λόγους προσομοίωσης προς το αρχαιοελληνικό πρότυπο, εφόσον τα ανακρεοντικά μέτρα — το καταληκτικό ιαμβικό δίμετρο και το ιωνικό δίμετρο με ανάκλαση — έχουν επτά και οκτώ γραμματικές συλλαβές (Rosenmeyer 1992, 2). Για τον Ζαμπέλιο, η ελεύθερη εναλλαγή διαφορετικών στίχων θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση από τη μονότροπη ποιητική εκφορά, δίνοντας την εντύπωση μιας «αρμονικής» ποικιλίας.¹⁹ Με τις επιλογές αυτές όντως παραγόταν ένας «ήχος», ο οποίος μπορεί μόνον απατηλά να προσέγγιζε εκείνον του Ανακρέοντα, αλλά σίγουρα ήταν εντελώς διαφορετικός σε σχέση προς τη φαναριώτικη ρυθμικότητα.

Για να πάρουμε μια ιδέα του νέου —και μόνου γνήσιου, κατά τον Ζαμπέλιο— «ήχου» και του βαθμού απόκλισης από την καθολικά επικρατούσα ρυθμική φυσιογνωμία της φαναριώτικης ποίησης, αρκεί να δούμε σε αντιδιαστολή δύο ομόθεμα και ομότιτλα βακχικά ποιήματα από τις συλλογές του Χριστόπουλου και του Ζαμπέλιου. Το στιχούργημα του Χριστόπουλου αναπτύσσεται σε 25 ιαμβικούς παροξύτονους πεντασύλλαβους, χωρίς ανισοσυλλαβία ή ποικιλία του τελικού τόνου. Το στιχούργημα του Ζαμπέλιου συγκροτείται ρυθμικά από παροξύτονους ιαμβικούς επτασύλλαβους εναλλασσόμενους ελεύθερα με οξύτονους και προπαροξύτονους τροχαϊκούς επτασύλλαβους (Γαραντούδης 1995, 71). Έχουμε την ποικιλία του τελικού τόνου και την εναλλαγή στίχων διαφορετικού ρυθμού, χωρίς όμως ανισοσυλλαβία. Κυρίως στους καταληκτικούς στίχους του ποιήματος του Ζαμπέλιου ο φαναριώτικος ρυθμικός ορίζοντας έχει ολοκληρωτικά εξαφανιστεί.

¹⁷ Από επιστολή της 5.9.1816 προς τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (βλ. Κοραΐς 1979, 500).

¹⁸ Πβ. Γαραντούδης 1995, 71: «Η μορφή όμως των στιχουργημάτων του διαψεύδει τον Ζαμπέλιο, γιατί να μην αποκηρύσσεται εντελώς η ομοιοκαταληξία, τηρούνται όμως οι άλλοι δύο κανόνες της τονικής μετρικής: το μέτρο των συλλαβών και ο τόνος. Ουσιαστικά ο Ζαμπέλιος αρνείται τη “δουλική” μετρική της τότε ελληνικής ποίησης, επειδή απορρίπτει τη στροφική κατάτμηση των ποιημάτων, δέσμια στο ομοιοκαταληκτικό τους σχήμα. Οι τονικοί στίχοι του συντάσσονται καταλογάδην, καθώς οι ομοιοκαταληκτικές στροφές έχουν υποκατασταθεί από τρία, όσο ξέρω επινοημένα από τον ίδιο, μετρικά συστήματα».

¹⁹ Πβ. Γαραντούδης 1995, 72: «Στα *Μέλη ανακρεοντικά* του Ζαμπέλιου ο συνδυασμός των δύο διαφορετικών ρυθμών [= τροχαϊκός και ιαμβικός] και η χρήση και των τριών μορφών κατάληξης [οξύτονη, παροξύτονη, προπαροξύτονη] δημιουργούν ένα ρυθμικό αποτέλεσμα που συχνά προσομοιάζει με τη ρυθμική εντύπωση που μας μεταδίδουν οι Ωδές [του Κάλβου]».

[Κέρασμα]

Ε! χου! ελάστε·
φέρτε, κεράστε·
βάλτε να πιούμε·
να ευφρανθούμε·
πλώσκαμου πέρνα·
χύνε, και κέρνα·
φέρ' να σε σφίξω,
να σε σφυρίζω·
λύπες, και πόνοι
ανθρωποφόνοι
φύγετ'· αφήτε·
πάτε· χαθήτε·
έξω πτωχεία!
έξω αχρεία·
εγώ 'μαι Κροίσος,
και πλέον ίσως,
τώρα πιστεύω,
πως βασιλεύω·
τώρα νομίζω,
το παν ορίζω·
ε! χου! ελάστε·
μετακεράστε·
βάλτε, να πιούμε,
να ευφρανθούμε. (Χριστόπουλος 2001,
192-193)

Αν συγκρίνουμε τα νεοελληνικά στιχουργήματα με το ψευδοανακρεοντικό ποίημα που δηλωμένα καθοδήγησε τη σύνθεση του Ζαμπέλιου, διαπιστώνουμε τον βαθμό της (απατηλής) ρυθμικής προσέγγισης προς το αρχαίο πρότυπο, τον οποίο θεωρούσε ότι επιτύγχανε ο Ζαμπέλιος με τη μέθοδό του. Αλλά όμως, όπως ήδη αναφέραμε, εάν στην περίπτωση του Ζαμπέλιου η προσέγγιση ήταν απατηλή, στην περίπτωση του Χριστόπουλου ήταν εντελώς αδιανόητη.

λς'. Εἰς τὸ ἀναιμένως ζῆν
Τί με τοὺς νόμους διδάσκεις,
Καὶ ῥητόρων ἀνάγκας;
Τί δ' ἔμοι λόγων τοσοῦτων
Τῶν μηδὲν ὠφελούντων;
Μᾶλλον δίδασκε παίζειν
Μετὰ χρυσῆς Ἀφροδίτης.
Πολιαιὶ κᾶρα στέφουσι.
Δὸς ὕδωρ, βάλ' οἶνον, ᾧ παῖ,
Τὴν ψυχὴν μου κάρωσον.
Βραχὺ μὴ ζῶντα καλύπτεις·
Ὁ θανῶν οὐκ ἐπιθυμεῖ.²⁰

ς'. ΚΕΡΑΣΜΑ

Δὸς ὕδωρ, βάλ' οἶνον ᾧ παῖ.

Ἀνακρ. λς'

Τὴν κύλικα βυθίζων
Εἰς τὸ νηρόν τῆς Στάμνου,
Κέρασον οἰνοχόε.
Κέρα, κέρα· τι ἀργεῖς;
Τὸ πίνω εἰς υγείαν
Τοῦ φίλου μου τοῦ Βάκχου.
Βάκχε, χαρὰ τοῦ Κόσμου,
Διώκτα τῶν μερίμων,
Ελθέ και δρόσισαί με·
Ἀφ' οὐ και με ποτίζεις
Με τὸ γλυκύ σου νάμα,
Εξαστοχῶ τὸν Κόσμον,
Κ' ἠμίθεος υψούμαι,
Με τοὺς χοροὺς σου χαίρων,
Πηδῶν με τας Μαινάδας.
Κέρα κέρα Κεραστά·
Τὸ δεύτερον ευφραίνει·
Εἰς υγείαν τῶν Ερώτων.
Τρίτωσον, κατὰ κριμνού
Ὁ Πλούτος και αἱ Δόξαι.
Ἀρκεί· τῶρα υψούμαι.
Τὸ τέταρτον τῆς μέθης,
Τὸ τέταρτον μ' ἔπεμπε,
Τοῦ Μορφέως δουλευτήν. (Ζαμπέλιος
1817, 93-94)

²⁰ Αντὼ τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ Ἀνακρεὼν 1810, 92, ἡ ὁποία βρίσκεται χρονικὰ κοντὰ στὴν περίοδο τῶν ἀναζητήσεων και τῶν πειραματισμῶν τοῦ Ζαμπέλιου.

Ο Ζαμπέλιος υπογράμμισε τη σχέση προς το αρχαίο πρότυπο και με έναν ακόμη, πιο εμφανή, τρόπο. Όλα τα ποιήματα της συλλογής του συνοδεύονται από ένα μόνον μερικών στίχων αντλημένων από τα ψευδοανακρεοντικά ποιήματα. Επίσης, δεν αναπτύσσονται σε στροφικούς σχηματισμούς, όπως άλλωστε και τα πρότυπά τους.²¹ Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν πειστήρια ανακρεοντικής «ορθοδοξίας». Είναι επιλογές προσαρμογής προς τις προδιαγραφές της υποτιθέμενης αρχαιοελληνικής πηγής. Αλλά συγχρόνως τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν —λιγότερο ή περισσότερο το καθένα— σημεία διαφοροποίησης από τα *Λυρικά* του Χριστόπουλου, τα οποία έτσι με τη σειρά τους αποδεικνύονται «αιρετικά» προς το αρχαίο πρότυπο. Έχει κανείς την αίσθηση ότι τα *Λυρικά* του Χριστόπουλου στοιχειώνουν ως αρνητικό πρότυπο τα *Μέλη Ανακρεοντικά* από την αρχή μέχρι το τέλος. Η διάταξη των 50 στιχουργημάτων της συλλογής του Ζαμπέλιου σε δύο ανισομερείς ενότητες 40 ερωτικών και 10 βακχικών ποιημάτων είναι ένα τυπολογικό στοιχείο που παραπέμπει στα *Λυρικά* τόσο ως προς τη διαίρεση όσο και ως προς τη σχετική ανισομέρεια των ενότητων. Τα *Μέλη* μοιάζουν σαν να κατασκευάστηκαν πάνω στο πατρών των *Λυρικών*.

Πέρα όμως από λόγους αισθητικής, θα έπαιξαν ρόλο και ορισμένες συγκεκριμένες εξελίξεις που θα έκαναν την ανταγωνιστική (ή ακόμη και επιθετική) εκδοτική κίνηση του Ζαμπέλιου ιδεολογικά επιβεβλημένη. Μια τέτοια εξέλιξη πρέπει να ήταν η δεύτερη έκδοση των *Λυρικών* του Χριστόπουλου στην Κέρκυρα το 1814, το ίδιο έτος και από το ίδιο τυπογραφείο με τη *Ρομεϊκή γλώσσα* του Βηλαρά.²² Ο εκδότης του 1814, που υπογράφει τον πρόλογο με τα αδιευκρίνιστα ακόμη αρχικά Α. Ζ. Κ., συσχέτιζε τα ασυμβίβαστα. Έγραφε:

Ένας Κοραΐς, οπού εγνώριζε τους θησαυρούς της γλώσσας τού καιρού του, την έβγαλεν από το πυκνόν σύμφερον οπού την εσκοτάδιαζε, και μας έδειξε τον δρόμον της πολυμαθείας με το μέσο της φιλολογίας, μόνον διά την προκοπήν των νέων. Αλλ' όταν αυτός ο μέγας άνδρας ίδρωνεν εις τας Ακαδημίας της Δύσης διά το όφελος των φιλομαθών, ένας Χριστόπουλος εις την Ανατολήν της Ευρώπης εμετακαλούσε τας Μούσας εις την παλαιάν κατοικίαν τους του Ελικώνος με την αρμονικήν του και γλυκόφωνην Λύραν του, και έκανεν εποχήν εις το γένος με τα ασύγκριτα ποιήματά του.²³

Από κάποιες παρεμβάσεις του εκδότη στο κείμενο, η Τσαντσάνογλου (1969, 214) συμπεραίνει ότι «στην ορθογραφία είναι οπαδός του Κοραΐ». Μένει η εντύπωση ότι ένας «οπαδός του Κοραΐ» επιχειρεί με την έκδοση αυτή να εντάξει το ποιητικό έργο του Χριστόπουλου στο ίδιο πλαίσιο με το κοραϊκό πρόγραμμα, παρά τις εμφανείς και δηλωμένες αντιθέσεις τους (Τσαντσάνογλου 1969, 214 και Πολίτης 2014, 379). Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η έκδοση του 1814 αποκαθιστούσε σε κάποιο βαθμό τη βούληση του συγγραφέα. Τα ποιήματα — σε αντίθεση με την έκδοση του 1811 — τυπώθηκαν άτιτλα, όπως ήταν και η θέληση του ποιητή (Τσαντσάνογλου 1969, 210, 213-214). Παρά την απουσία τεκμηρίων, είναι θεμιτή η εικασία ότι πιθανόν η έκδοση του 1814 έγινε από κάποιον, ή τουλάχιστον με την προτροπή και συνδρομή κάποιου, που γνώριζε τις σχετικές αντιρρήσεις του Χριστόπουλου για την τιτλοφόρηση των ποιημάτων του. Συγχρόνως, όμως, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η έκδοση του 1814 δεν διορθώνει ένα άλλο ελάττωμα που εντόπιζε ο Χριστόπουλος στην έκδοση του 1811, την «στραβογραφίαν την Ελληνικήν» (Τσαντσάνογλου 1969, 210, 213-214), δηλαδή τη χρήση της ιστορικής ορθογραφίας και όχι της φωνητικής, την οποία υποστήριζε ο κύκλος λογίων του ηπειρωτικού χώρου και που επίσημα θα διακηρύξει η *Ρομεϊκή γλώσσα* του Βηλαρά τον ίδιο χρόνο. Από την έκδοση του 1814 απουσιάζει επίσης το «Όνειρον», με τις έκδηλες αντικοραϊκές γλωσσικές θέσεις. Μήπως,

²¹ Πβ. Πεχλιβάνος 1998, 124 σημ. 24: «Την πρόσληψη των ανακρεοντείων, μετά την έκδοση του Ερρίκου Στεφάνου το 1554, στις “εθνικές” λογοτεχνίες χαρακτηρίζει η ένταση ανάμεσα στη μίμηση της ανομοιοκατάληκτης και μη στροφικής “ανακρεόντειας ωδής” και στον ενοφθαλμισμό ανακρεοντικών θεμάτων και μοτίβων στις ομοιοκατάληκτες και στροφικές μορφές του *chanson* ή του *Lied*». Βλ. και την αντιστικτική περιγραφή των δύο νεοελληνικών ανακρεοντικών συλλογών στη σ. 125.

²² Ηλιού 1997, 400. Για την επανησιακή εκδοτική συνύπαρξη Βηλαρά και Χριστόπουλου βλ. Πολίτης 2014.

²³ Χριστόπουλος 1814, 1-2. Το παράθεμα και στον Πολίτη 2014, 377.

άραγε, θα μπορούσε κάποιος τώρα να υποθέσει μιαν αντίστροφη απόπειρα ανταγωνισμού από την πλευρά των *Λυρικών* του 1814 προς το μανιφέστο του Βηλαρά; Ανεξάρτητα από το αν η έκδοση του 1814 έγινε από κάποιον που γνώριζε την εκδοτική βούληση του ποιητή ή από κάποιον που μόνος του προχώρησε σε εκείνες τις διορθωτικές πρωτοβουλίες που θα καθιστούσαν το έργο πιο «κοραϊκό», αυτό που πρέπει να προσέξουμε είναι η εμφανής τάση του εκδότη να φέρει την ποίηση του Χριστόπουλου κοντά στον κοραϊσμό.

Είναι εύκολο να φανταστούμε τι αντίκτυπο θα είχαν στη σκέψη του Ζαμπέλιου τέτοιες διαστρεβλώσεις, οι οποίες μάλιστα καλλιεργούνταν στον δικό του τόπο, στα Επτάνησα. Η φαναριώτικη αισθητική, κρυμμένη πίσω από εξόφθαλμα παραπειστικές διαπιστώσεις, απειλούσε έναν γεωγραφικό και έναν ιδεολογικό χώρο, που είναι ο χώρος του Ζαμπέλιου.

Μπορούμε εδώ να εικάσουμε τον αντίκτυπο και μιας δεύτερης πιεστικής εξέλιξης, όπως ήταν οι κινήσεις οριστικής καθιέρωσης του «νέου Ανακρέοντα» αλλά και περαιτέρω προσέγγισής του στο κοραϊκό παράδειγμα. Θέλω να πω ότι ίσως έπαιξαν κάποιο ρόλο οι πληροφορίες για μια επικείμενη νέα έκδοση των *Λυρικών* στη Βιέννη, μέσα στο 1817.²⁴ Η έκδοση αυτή αποτελούσε με την παρακειμενική πλαισίωσή της την πιο επίσημη καταξίωση του Χριστόπουλου. Θα πρέπει να σταθούμε ιδιαίτερα στο προλογικό στιχουργικό «Στεφάνωμα», στο οποίο μεταξύ άλλων επικυρώνεται η διασύνδεση του Χριστόπουλου με τον Ανακρέοντα.²⁵ Το στιχούργημα υπογράφεται εύγλωττα από τον «Ερμή»: είναι ο αγγελιαφόρος που φέρνει το «δάφνινο στεφάνι» που ο Ανακρέοντας και η Σαπφώ παραδίδουν στον άξιο διάδοχό τους, στον «νέον Ανακρέοντα». Ένας Ερμής σε μια έκδοση βιεννέζικη προκαλεί εύκολες συνδηλώσεις προς τον *Λόγιο Ερμή*, που τα χρόνια εκείνα είχε περάσει κάτω από τον πλήρη έλεγχο της κοραϊκής ομάδας.²⁶ Άλλη μία φορά μέσα σε λίγα χρόνια Χριστόπουλος και Κοραΐς φαίνονται να έρχονται κοντά, έστω και ερήμην τους. Ο Ζαμπέλιος, που διατηρούσε σχέσεις με τον κύκλο του *Λόγιου Ερμή*, ίσως δεν αγνοούσε όλες αυτές τις εξελίξεις, οι οποίες τον έπεισαν πως όφειλε να αντιδράσει εκδίδοντας τη δική του εκδοχή ανακρεοντικής ποίησης, γνήσιας προς το αρχαίο πρότυπο και απόλυτα συμβατής προς τις κοραϊκές (αισθητικές και γλωσσικές) αρχές.

Θα πρέπει να ήταν προφανές σε όλους ότι ο Ζαμπέλιος με τα *Μέλη* του ουσιαστικά διακήρυσσε πως ο Χριστόπουλος δεν ήταν ούτε μπορούσε να είναι ο «νέος Ανακρέων» και πως η αισθητική του συνιστούσε «παραχάραξη» και «σφετερισμό». Με τα δικά του ανακρεοντικά ο Ζαμπέλιος αποσκοπούσε να αποκαταστήσει τη συνέχεια της νεοελληνικής ποίησης με την αρχαιοελληνική πρόγονό της, επιδίωξη ενισχυμένη τόσο από τον περιρρέοντα ευρωπαϊκό νεοκλασικισμό όσο και από προφανείς ιδεολογικές ανάγκες του ελληνισμού σε μια περίοδο πολιτισμικής αναγέννησης. Η «ορθόδοξη» συνέχεια απαιτούσε μιαν απόλυτη ρήξη. Το αποτέλεσμα που προκλήθηκε από την αυτοσχέδια μετρική του ήταν τόσο ανακαινιστικό ρυθμικά και τόσο επιβεβλημένο ιδεολογικά, ώστε δεν άφηνε χώρο για την ποίηση του Χριστόπουλου στον εθνικό λογοτεχνικό ορίζοντα που αναδυόταν. Η έκδοση των *Μελών* ήταν μια κίνηση επιθετική, αλλά και κάπως άδικη. Αν η φαναριώτικη στιχουργία, με το ελαφρύ τραγουδιστό ύφος της, ήταν ενοχλητική και ασύμβατη με τα σοβαρά και υψηλά είδη της επικού τύπου ποιητικής αφήγησης και της τραγωδίας, αντιθέτως τέτοια εξ ορισμού ασυμβατότητα δεν υπάρχει στην περίπτωση του ανακρεοντικού λυρισμού, όπως αυτός παραγόταν στον φαναριώτικο χώρο.

Ως επιθετική κίνηση, προκάλεσε αντιδράσεις. Η έκδοση των *Μελών Ανακρεοντικών* πρέπει να θεωρείται ένας από τους καταλύτες που προκάλεσαν τη δημόσια συζήτηση και

²⁴ Για την έκδοση των *Λυρικών* το 1817 βλ. Ηλιού 1997, 503 και Τσαντσάνογλου 1969, 211-212. Από όσο γνωρίζω, δεν έχουμε στοιχεία για το πότε ακριβώς μέσα στο 1817 κυκλοφόρησε η βιεννέζικη έκδοση των *Λυρικών* και συνεπώς δεν μπορούμε να ξέρουμε αν ο Ζαμπέλιος, πριν από την έκδοση των *Μελών*, ίσως είχε απλώς πληροφορίες για μια επικείμενη έκδοση των *Λυρικών* ή μια θετική γνώση ότι το βιβλίο είχε ήδη τυπωθεί.

²⁵ Πβ.: «Ο γέρο Ανακρέων κ' η νόστιμη Σαπφώ / με στέλλουν απ' τον Άδη να έλθω να σ' ειπώ, / Πως χάριξαν μεγάλως, 'που σ' ίδαν μιμητή / 'ς τους τωρινούς αιώνας και άξιο ποιητή» (Χριστόπουλος 1817, 3 και 2001, 313).

²⁶ Για το θέμα βλ. τις επισημάνσεις και τις λυσιτελείς εικασίες της Τσαντσάνογλου 1969, 212-213.

αντιπαράθεση για ποιητολογικά ζητήματα από το δεύτερο εξάμηνο του 1817 έως και το 1819 (Ξούριας 2013). Είναι ενδεικτική η πικρόχολη διαπίστωση του Στέφανου Κανέλου, που ήταν συνεργάτης του *Λόγιου Ερμή* και είχε συμβάλει στην καθιέρωση του «νέου Ανακρέοντα» με την πρώτη έκδοση του 1811, ενώ δεν αποκλείεται να είχε κάποια εμπλοκή και στην ενθουσιώδη έκδοση του 1817. Τον Δεκέμβριο του 1818 έγραφε για τους νεωτεριστές ποιητές που επεδίωκαν να εξορίσουν τη ρίμα από τη νεοελληνική ποίηση: «η ανομοιοκατάληκτη στιχουργική τους έδειχνε πολλάκις μεγάλην και χοντρήν ανεπιτηδειότητα, και ήταν παντάπασιν άνοστη».²⁷ Έχω την αίσθηση πως εδώ εννοεί πρωτίστως τον Ζαμπέλιο και τα τολμηρά από ρυθμολογική άποψη ανακρεοντικά του.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Ζαμπέλιος στα χρόνια της συγγραφικής ωριμότητας δεν ενδιαφερόταν πια για ανακρεοντική/ελαφρά λυρική ποίηση και αναγνώριζε την υπεροχή του Χριστόπουλου και του Βηλαρά. Από μια μάλλον θολή πληροφορία της αυτοβιογραφίας του μαθαίνουμε τι πίστευε για εκείνες τις πρώτες ποιητικές δοκιμές του:

Έγραψε και ετελείωσε προ πολλών ετών (όταν εσπούδασε να εύρη και μεταχειρισθή τον ίαμβον) και κατά τινος ημιάμβειον, στίχον ομοιοκαταληξίας και κατά μίμησιν εκείνων του Ανακρέοντος. Διά την γλώσσαν του εκείνην όμως τότε και διά την ολίγην των αρμονίαν, δεν θέλει πλέον να τα ηξεύρη, ουδέ να τα γνωρίζη [...] (Καμπούρογλου, 231)

Από τη διατύπωση δεν είναι σαφές εάν αναφέρεται στα ανακρεοντικά των *Μελών* (παράλληλα προς μια άλλη ομάδα ομοιοκατάληκτων ποιημάτων) ή σε κάποια ομοιοκατάληκτα ανακρεοντικά ποιήματά του. Το πρώτο φαίνεται να είναι το πιο πιθανό. Που σημαίνει ότι το 1844 ο Ζαμπέλιος είχε πια αποκηρύξει τα ανακρεοντικά ποιήματα του 1817.

Βιβλιογραφία

- Ανδρειωμένος, Γιώργος: «Εισαγωγή». Στο: Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Ποιήματα*. Φιλολογική επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος. Αθήνα: Νεοελληνική Βιβλιοθήκη - Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2001: 11-77.
- Βλαντής, Σπυρίδων: «Η εθνική δράσις του Ιωάννου Ζαμπελίου». *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 9 (1926): 5-22.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης: *Πολύτροπος Αρμονία. Μετρική και Ποιητική του Κάλβου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1995.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης: «Η ψευδοαναβίωση των αρχαίων μέτρων και η μετααναβίωσή τους στην ελληνική ποίηση του 20ού αιώνα». *Πόρφυρας* 128 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2008) 211-233.
- Δημαράς, Κ. Θ.: *Ελληνικός Ρωμαντισμός*. Αθήνα: Ερμής 1982.
- Ζαμπέλιος Ιωάννης: *Μέλη Ανακρεοντικά*. Κέρκυρα: Τυπογραφία της Διοικήσεως 1817.
- Ζαμπέλιος Ιωάννης: *Τραγωδίαι*. Τόμοι Α'-Β'. Ζάκυνθος: 1860.
- Ηλιού, Φίλιππος: *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - φυλλάδια*. Τόμ. Α': 1801-1818. Αθήνα: Βιβλιολογικό Εργαστήρι - Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο 1997.
- Καμπούρογλου, Δημ. Γρ.: «Αυτογραφία Ιω. Ζαμπελίου». *Αρμονία* 3 (1902): 225-237.
- Κανέλος, Στέφανος: «Περιπόθητέ μου φίλε Β— [δημόσια επιστολή με θέμα τη διαμάχη περί ομοιοκαταληξίας]». *Ερμής ο Λόγιος* 23 (1 Δεκ. 1818): 633-644.
- Κοραής Αδαμάντιος: *Αλληλογραφία*. Εκδοτική επιτροπή: Κ. Θ. Δημαράς - Άλκης Αγγέλου - Αικατερίνη Κουμαριανού - Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος. Τόμος Γ'. Αθήνα: ΟΜΕΔ 1979.
- Κρίνος, Σ. Δ.: «Ψαλίδας». *Εστία* 7, 167 (1879): 145-150.
- Μητσού, Μαριλίζα: «Τα Λυρικά του Αθανάσιου Χριστόπουλου. Ανακρεοντισμός, Ευδαιμονισμός, Λιμπερτινισμός». Στο: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χαρίτων Καρανάσιος, Mathias Kappler, Χαράλαμπος Χοτζάκογλου (Επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Ακαδημία

²⁷ Κανέλος, 634. Τη δημόσια επιστολή του, που δημοσιεύεται στον *Λόγιο Ερμή*, ο Κανέλος την απευθύνει σε παραλήπτη που κρύβεται πίσω από το αρχικό Β. Μάλλον πρόκειται για τον Αθανάσιο Βογορίδη.

- Αθηνών (Κέντρο Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού) 2013: 357-372.
- Μοσχονάς, Εμμ. Ι. (Επιμ.): *Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά., Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*. Αθήνα: Οδυσσεάς 1981.
- Ξούριας, Γιάννης: «Η προσωδιακή αναγέννηση του έθνους: η πρόταση του Πλάτωνος Πετρίδη (1817) για μια νέα ποιητική ταυτότητα». Στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*. Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Πρακτικά. Τόμος Β'. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών 2011: 407-424.
- Ξούριας, Γιάννης: «Η *Ιλιάδα* του Γεώργιου Ρουσιάδη και η διαμάχη για την ποιητική έκφραση (1816-1819)». *Κονδυλοφόρος* 11 (2013): 23-49.
- Οικονόμος Λαρισαίος, Ιωάννης: *Επιστολαί διαφόρων Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσαφίων (1759-1824). Ανέκδοτος χειρόγραφος κώδικας*. Μεταγραφή-παρακολούθηση-πρόλογος Γιάννη Α. Αντωνιάδη. Φιλολογική παρουσίαση-μελέτη-πίνακες Μ. Μ. Παπαϊωάννου. Αθήνα 1964.
- Πεχλιβάνος, Μίλτος: «Οι εκδόσεις των Λυρικών του Αθανάσιου Χριστόπουλου έως του τέλους του γραπτού». Στο: *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης*. Θεσσαλονίκη 1998: 115-135.
- Πολίτης, Αλέξης: «1814. Η συνύπαρξη Χριστόπουλου και Βηλαρά στην Κέρκυρα». Στο *Εταιρεία Παζινών Μελετών. Θ' Πανιώνιο Συνέδριο*. Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά. Τόμος Β'. Παξοί 2014: 373-382.
- Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, Γλυκερία: *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα 1973.
- Σαββίδης, Γ. Π.: «Κάλβος και Χριστόπουλος (Μια παράξενη εκδοτική συνοικεσία)». *Περίπλους* 34-35 (1993): 126-137.
- Ταμπάκη, Άννα: *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Αθήνα: Ergo: 2002.
- Ταμπάκη, Άννα: *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών. Εννέα μελέτες*. Αθήνα: Ergo 2008.
- Τσαντσάνογλου, Ελένη: «Ένα χειρόγραφο των "Λυρικών" του Αθ. Χριστόπουλου στο Βρετανικό Μουσείο». *Ελληνικά* 22, 1 (1969): 207-220.
- Τσαντσάνογλου, Ελένη: «Ο Χριστόπουλος και το έργο του». Στο: Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Λυρικά*. Επιμ. Ελένη Τσαντσάνογλου. Αθήνα: Ερμής 1970: 7-32.
- Χριστόπουλος, Αθανάσιος: *Λυρικά*. Κέρκυρα: Εισ την Τυπογραφίαν των Κόρφων 1814.
- Χριστόπουλος, Αθανάσιος: *Λυρικά*. Βιέννη 1817.
- Χριστόπουλος, Αθανάσιος: *Ποιήματα*. Φιλολογική επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος. Αθήνα: Νεοελληνική Βιβλιοθήκη - Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2001.
- Anacreon: *Odes d'Anacréon*. Traduites en vers sur le texte de Brunck par J. B. De Saint-Victor. Paris 1810.
- Camariano, Nestor: *Athanasios Christopoulos. Sa vie, son œuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*. Θεσσαλονίκη: IMXA 1981.
- Kopitar, Barth.: *Kleinere Schriften. Sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts*. Herausgegeben von Fr. Miklosich. Wien: Erster Theil 1857.
- Mackridge, Peter: *Language and National Identity in Greece 1766-1796*. Oxford University Press 2009.
- Rosenmeyer, Patricia A.: *The Poetics of Imitation. Anacreon and the Anacreontic Tradition*. Cambridge University Press 1992.